

ДОНСЬКІ КОЗАКИ З БАРА

Досліджується причетність вихідців із Бара до поповнення лав донського козацтва в першій половині XVII ст. Розглянуто міграційні процеси між Запоріжжям і Доном, розкрито проблему переселення запорожців на Дон у контексті історії Степового Кордону Європи.

Ключові слова: Бар, українські козаки, донські козаки, Степовий Кордон, напади.

Стосунки з козацькими спільнотами Дону, Волги, Терека та Яїка безумовно належать до найзмістовніших і найвпливовіших виявів оберненої на схід діяльності українського козацтва в XVI – першій половині XVII ст. Проторувавши дорогу на Дон уже в 10-х рр. XVI ст., українські козаки започаткували новий перспективний напрямок прикладення своїх зусиль, якому, втім, судилося відіграти явно неоднозначну історичну роль. Українське козацтво бере активну участь у козакотворчому процесі на східній ділянці Степового Кордону (особливо в генезі донського козацтва), впливово долучаючись у такий спосіб до руйнування попереднього розкладу сил у регіоні, до зміни геополітичного тла і, врешті, до створення тут нової цивілізаційної ситуації. Підтримуючи тісні стосунки з козацтвами-новотворами, воно стає ключовим чинником функціонування козацької вісі Дніпро-Дон-Волга-Яїк-Терек, рушієм перетворення її на впливового гравця в системі стримувань і противаг, притаманної відносинам на східноєвропейському перехресті європейського та азійського світів [1; 32–37]. Звідси значущість як ґрунтового дослідження взаємин козацьких спільнот Східної Європи загалом, так і різних аспектів орієнтованої на цей напрямок діяльності українського козацтва, без сумніву найпотужнішої козацької спільноти й ключового суб'єкта міжкозацьких взаємин.

У рамках висловленого вище, приковує увагу комплекс питань, пов'язаних із переміщеннями українських козаків на терени інших козацьких анклавів, а також участь у розширенні лав тих чи інших козацтв. Зрозуміло, що ці чинники цементували підґрунтя міжкозацьких стосунків, «проговорюючись» водночас про сутнісний бік останніх (характер, засадничі принципи, внутрішню логіку). В історіографії, однак, зазначена проблема залишається не продискутованою. Фактично до сьогодні домінує тенденція до притлумлення ролі українських козаків у формуванні інших християнських козацтв і зведення її до малозначущого доважку [3, 54–56; 4, 18–19].

Основним поглиначем спрямованої на козацькі спільноти активності українського козацтва був, безумовно, Дон, а українсько-донський вузол за доби найвідчутнішого зовнішнього впливу міжкозацьких взаємин (перша половина XVII ст.) був у них ключовим. Проте до кінця XVI ст. так і не сформувалася критична маса чинників, яка викликала б органічну потребу впорядкування шлейфу традицій та новітніх стихійних практик перебування українських козаків на Дону. З одного боку, не давав достатнього імпульсу безпосередньо стан українсько-донських стосунків; в останній третині XVI ст. вони не належали до пріоритетів обох козацтв [2; 58, 74–85] і мали вигляд спорадичних, розпорошених, безсистемних контактів. З іншого ж – бракувало підстав власне з донського боку; донське козацтво тих часів перебувало на мізерному рівні самоорганізації, було конгломератом автономних ватаг зі слабо пов'язаних між собою верхових та низових містечок. Однак перший зразок посилення руху українських козаків у бік Дону спостерігається ще в 30-40 рр. XVI ст. Насправді український доплив відіграв вирішальну роль у закозаченні Низового Дону, у формуванні донського козацтва як специфічної спільноти, котра відрізняла себе від сусідів, культивувала свою самість, але була зорієнтована на цінності християнського світу [2; 98, 122–280]. Загалом же XVI ст. увійшло в історію українсько-донських взаємин як доба відсутності в українського козацтва хоча б якоїсь опрацьованої донської політики, як доба хаотичної появи на Дону козацьких ватаг з України. Участь українських козаків у відомих походах Дмитра Вишневецького під Азов (1559–1560) та князя Михайла Вишневецького під Астрахань (1569–1570) не беремо до уваги, оскільки ініціювалася сторонніми організаційними імпульсами – князівськими.

Але з середини 10-х рр. XVII ст. під дією низки факторів переміщення українських козаків на Дон, як і взаємини українського козацтва з Доном узагалі, постають уже не суцільним нагромадженням невпорядкованих проявів, а явищем, у якому поруч зі стихійною складовою з'являється виразний елемент організованості [2; 125–229]. Переміщення хаотичні, здійснювані автономно окремими ватагами без думки про загальний контекст козацької

політики, сусідують з акціями, так чи інакше осмисленими крізь призму тактичних інтересів українського козацтва. Стихійний компонент здебільшого вплітався в канву дій, позначених відсвітом організованості.

Особливо рельєфно зміни, що найшли, помітні в часи глибшої опрацьованості козацької політики та жорстокішого підпорядкування основної маси козацьких заходів генеральній лінії (доба морального лідерства в українському козацькому світі Петра Сагайдачного, період першої військово-політичної спілки козаків з татарами (1624–1629), польсько-козацькі війни 1637–1638 рр. та ін.). Саме тоді більшість козацьких загонів з України з'являлася на Дону в рамках заходів, задуманих козацьким проводом крізь призму обраної ним тактики дій (для підготовки спільних координованих морських походів, для організації політичної та військової підтримки донцями козацько-кримського зближення, для перечікування польських репресій тощо).

Висока інтенсивність переміщень українських козаків на терени Війська Донського упродовж 10-40-х рр. XVII ст. є незаперечною. Джерела насичені як безпосередніми, так і опосередкованими свідченнями про часту появу на Дону приходьків з України. Узагальнимо бодай ті випадки, коли відомі на сьогодні джерела подають кількісні дані. Отже, в 1617 р. Дону дісталось сумарно 2 тис. українських козаків, 1622 – 500, 1623 – 300, 1624 – 500, 1625 – 541, 1631 – 1 тис., 1632 – 500, 1634 – 2-3 тис., 1636 – 1 тис., 1637 – 4 тис., 1638 – 2 тис., 1640 – 500, 1641 – 1045, 1642 – 500.

Наведені цифри хоча й не можуть претендувати на дзеркальне відображення реалій, але загальну тенденцію, безумовно, передають чітко: переміщення українських козаків були як стабільними, так і чисельними. Переміщення українських козаків були постійними, а за своїми кількісними характеристиками значно переважали допливи з Московії. Якщо звіди з'являлися індивідуали, максимум невеличкі групи, то з України нерідко наочувалися загани від 300 чол. до 4 тис. Відомий випадок, коли українські козаки взагалі приходили на Дон із жінками, дітьми та домашнім скарбом, як це сталося, наприклад, у 1622 р. [8, 197–198]. Інша справа, що мотиви появи більшості приходьків були далекі від поповнення лав донського козацтва. Лише незначна частина приходьків (обтяжених сім'ями чи ні) осідала тут назавжди. З таких іноді пробивалися і в отамани. Так, у 1624 р. згадується отаман Федір Каневець [9, 8]. Якби в донські козаки вливалася більшість, то тоді б потужні українські допливи просто-таки залили б донську спільноту, перекроївши саму конфігурацію козацького світу. Однак Дон не перетворюється для українських козаків на ще одне Запоріжжя.

Про повільне «вростання» приходьків-українських козаків у Донську землю свідчить також поява у зв'язку з Доном поняття «*старі черкаси*», яке прикладалося до тих із них, хто проживав поміж донцями тривалий час, а також випадки анклавного проживання на Дону запорізьких загонів на чолі зі своїми отаманами [2, 95].

Зазвичай важко визначити бодай приблизний термін перебування конкретних груп приходьків. Іноді не сила з'ясувати й мету появи українських козаків. А загалом палітра мотивів переміщень українських козаків на Дон включає наступні складові: 1) підготовка морських та суходольних бойових походів – самостійних і спільних; 2) повернення з бойових операцій; 3) перечікування загрозливих спалахів загострень у польсько-козацьких стосунках; 4) підтримка Війська Донського у його можливому збройному протистоянні з Московією; 5) грабінництво в Полі чи на Дону; 6) сповнення посольських місій. Найчастіше зустрічаються перший та другий випадки. Стосовно третього чинника, то набір соціальних практик, застосовуваних у його рамках, не тільки свідчить про принципову наявність поруч із хаотичними організованими козацькими виходів на Дон, але також є одним із яскравих виявів інтегральності підходу українських козаків до використання Дону як чинника змагань за улегітимнення свого стану. Взяти хоча б те, що викликані польським фактором переміщення відбувалися не лише під час по-справжньому критичних ситуацій – після поразок повстань – а й тоді, коли того вимагали тактичні інтереси мирних форм козацько-польського протистояння. Утім знаків осмисленості дій достатньо і в решті виділених груп.

Українські допливи на Дон представлені в основному вихідцями з козацьких низів. Зі старшинського середовища сюди навідувалися рідко хто й рідко коли: Іван Сулима, Іван Боярин, Іван Богун, Дмитро Гуня, Тарас Трясило [2; 95, 196, 203–294, 223–224]. Бо ж не існувало достатніх передумов для масового виштовхування сюди представників суспільних верхів. Старшині зовсім не йшлося про те, щоб шукати відради в козакуванні на Дону чи далі. Адаже поруч було своє Запоріжжя.

Саме до рядових козаків, які не тільки перебували на Дону, а й улилися до складу Війська Донського, належали вихідці з Бара, яких доля закинула на Дон у 1629 р. Колишні барські міщани Дем'ян Третяк та Іван Баран у 1633 р. були у складі загону українських та донських козаків, який з'явившись у верхових донських містечках, наробив там неабиякого переполоху, що стало відомо зі статейного списку московських послів у Туреччині А. Прончищева та Т. Бормосова, а також із допитових свідчень згаданих барчан. Загін вправлявся на Верховому Дону у грабіжництві, нападаючи на містечка верхових донських козаків. 7 жовтня 1633 р. послі прибули до містечка Голубим і довідалися, що за два дні до того козаки з цього загону «приходили до козацького Ясаулова містечка і містечко Ясаулів взяли і пограбували, й отамана, і козаків побили» [5, 358; 6, 223]. Занепокоєні послі відразу відрядили до Ясаулова голубинського козака Єлизара Ільїна для детального вивідання обставин. Той після повернення повідомив, що бачив близько чотирьох сотень українських козаків, які прагнули оволодіти вже іншим містечком – Чир, але не застали там нікого з донців, бо місцеві козаки, зачувши про небезпеку, просто втекли. Запорожці взяли курс на Голубим. Московські послі не мали сил для захисту, тому послали за підкріпленням до царинського воєводи. Однак козаки так і не з'явилися під містом [5, 359].

Пізніше від ясаулівця Петра Мойсеєва послам стало відомо, що запорожців приходило на Дон 550 чол., що розділилися вони на три загони, які налічували відповідно по 100, 150 та 300 чол., а пізніше хотіли знову об'єднатися для походу під Борівський монастир. Сам П. Мойсеєв потрапив до українських козаків у полон і вимушено виконував функцію провідника в одному із загонів [5, 225].

Дем'ян Третяк та Іван Баран перебували в складі найбільшої ватаги. Вона прагнула висунутися для нападів до річки Хопра. Але обидва козаки по дорозі відстали від основної групи й були схоплені донцями, а потім перепроваджені до Воронежа. Тамтешній воєвода допитав їх, і, власне, з допитових свідчень, які відклалися у фондах Розрядного приказу довідуємося про перебування в запорізькому загоні вихідців з Бара [7, 167–168].

Д. Третяк та І. Баран повідомляли, що намір підживитися в донських козацьких містечках виник після невдалого очікування козаками на р. Міусі посольської валки кримських посланців, які мали рухатися з Московії. Не дочекавшись цих посланців, у котрих планувалося відбити багаті упоминки – щорічну данину московського царя кримському ханові, козаки вирішили компенсувати все нападами на Дону. Цікаво, що саму ідею подав донський отаман Мокій Шелудяк, який перебував у загоні [7, 167]. Об'єктами грабунків було обрано верхові козацькі містечка, менш багатолюдні порівняно з низовими.

Під час допитів полоненики свідчили, що родом вони з барських міщан, подалися на Запоріжжя в 1626 р., брали участь у морських походах та знаменитому походу гетьмана Михайла Дорошенка до Криму 1628 р. [7, 167]. А в 1629 р. вони перебралися на Дон, де й осіли. Показово, що в документі їх названо вже донськими козаками.

Епізод 1632 р. є непоодиноким у товщі українсько-донських стосунків. Неодноразово виникали локальні суперечності між донцями, з одного боку, і окремими групами запорожців – з іншого. Нерідко разом з останніми до збройних промислів на Дону вдавалися й ті донці, які прибивалися до запорізьких ватаг. Проте подібні конфлікти вичерпувалися так само швидко, як і виникали. Переміщення козаків між Доном і Україною, спільні морські походи, інші прояви незабаром відновлювались, а то й взагалі не припинялись, і стосунки входили у звичне русло. Суперечності жодного разу не переростали в протистояння козацьких спільнот загалом, не погіршували загального стану взаємин та бачення одними й іншими козаками їх перспектив. Козаки сприймали конфлікти як локальне явище і продовжували трактувати одні одних як природних союзників.

Водночас наявність на Дону вихідців із Бара, які потрапили туди транзитом через Запоріжжя, вчергове ілюструє активну участь у формуванні українського козацтва представників різних українських земель, а в соціальному плані – міщанства. Козацьке середовище залишалось привабливим для міщан і в першій половині XVII ст., що вистеляло дорогу до масового покочачення міщан у часи української національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Зрештою, той факт, що до лав донського козацтва вливалися навіть мешканці віддаленого від Дону Поділля, свідчить про поширеність таких практик у середовищі українських козаків та все-таки суттєву роль Запоріжжя у формуванні персонального складу Війська Донського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи: горизонти впливу. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С. 31–46.
2. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998. – 336 с.
3. Куц О. Ю. Донское казачество
4. Мининков Н. А. Донское казачество в эпоху позднего средневековья. – Ростов-на-Дону, 1998. – 468 с.
5. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 89. – 1632 № 3. – 432 арк.
6. РГАДА. – Ф. 89. – 1632 № 4. – 59 арк.
7. РГАДА. – Розрядний приказ. – Білгородський стіл. – Стб. 168. – 364 арк.
8. РГАДА. – Ф. 89. – 1622 № 1. – 344 арк.
9. РГАДА. – Ф. 89.- 1624 № 2. – 152 арк.

В.А. Брехуненко ДОНСКИЕ КАЗАКИ ИЗ БАРА

Исследуется соучастие выходцев из Бара в пополнении рядов донского казачества в первой половине XVII века. Рассмотрены миграционные процессы между Запорожьем и Доном, а также проблема переселения запорожцев на Дон в контексте истории Степной Границы Европы.

Ключевые слова: Бар украинские казаки, донские казаки, Степная Граница.

V.A. Brehunenko DONSKI KOZAKS IN BAR

The article examines the participation of the Bar citizens in the formation of the Don Cossack. The problem of the migration between Zaporizhzhia and Don in the context of the European Steppe Frontier are investigated.

Keywords: Bar, Ukrainian Cossacks, Don Cossacks, Steppe Frontier

УДК 352.071: 94 (477.43/.44)

С.Д. Гальчак, Н.П. Гальчак

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлюються історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період.

Ключові слова: міське самоврядування, історичні аспекти, дорадянський період, Східне Поділля, самоврядні інститути.

Місцева влада, безперечно, – така ж важлива складова суспільного організму, як і державна. Їх гармонійне поєднання та функціонування служить запорукою успішного розвитку власне держави, усіх без винятку її регіонів.

За класичним визначенням, місцева влада – це вид публічної влади, яка реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Від державної влади відрізняється рядом ознак:

а) якщо державна влада поширюється на всіх членів суспільства, то місцева влада – лише на певну її частину;

б) державна влада може розв'язувати проблеми загальнодоступного характеру, місцева влада – лише локальні;

в) державна влада є суверенною, місцева влада – має підзаконний характер і діє у порядку та межах, установлених верховною владою.

У незалежній Україні склалися дві системи місцевої влади: система органів виконавчої влади, що представлена місцевими державними адміністраціями, та система місцевого самоврядування як публічна влада територіальних громад і сформованих ними муніципальних органів.

Щодо юридичної природи, специфічних ознак, функцій і повноважень, то це різні системи.

За тим же класичним визначенням, міське самоврядування виступає політико-правовим інститутом народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації певної території за